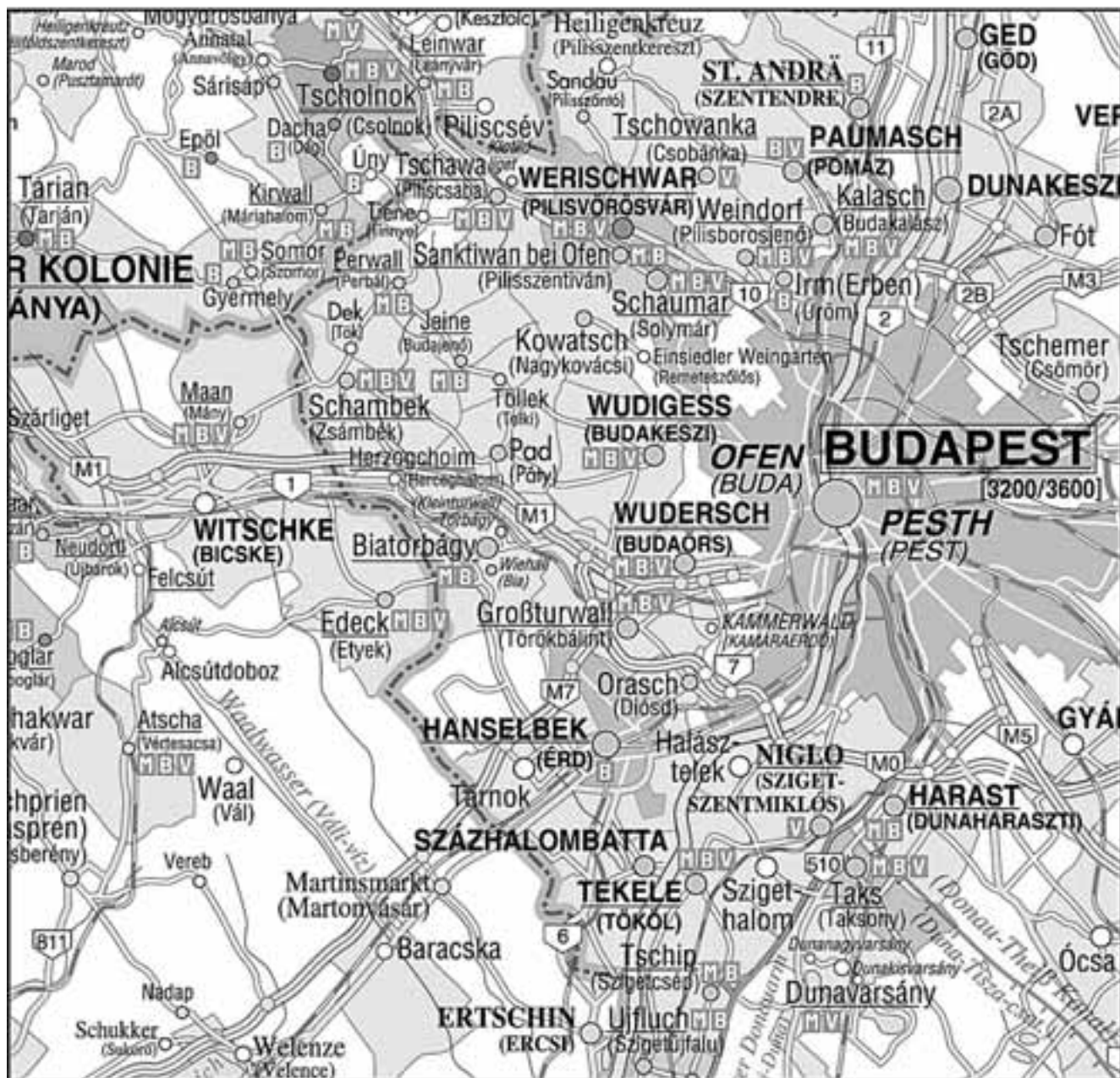

A magyarországi németek térképe

A Neue Zeitung Alapítvány idén 2. kiadásban jelentette meg a Magyarországi németek térképe című kiadvány átdolgozott, aktualizált változatát. Az első kiadás 1996-ban jelent meg. Annak előzménye egy néhány évvel korábbi egyetemi szakdolgozat volt, amelyben a magyarországi német településneveket gyűjtöttem össze és elkészítettem ennek a térképnek a tervezetét.

A jelen térkép célja, hogy a magyarországi németek helység- és természetföldrajzi neveit közkinccsé tegye és egyúttal áttekintést nyújtson a német kisebbség kulturális és oktatási intézményeiről (2004. évi állapot) valamint a 2002. évi kisebbségi választások eredményeképpen létrejött önkormányzatairól. Továbbá ábrázolja a térkép a 2001. évi hivatalos népszámlálás adatai alapján a magyarországi német anyanyelvűek illetve nemzetiségűek arányát az egyes településeken, illetve a kiűzetés előtti utolsó (az

1941. évi) népszámlálás adatai nyomán érzékelteti a németiség akkori nagyobb településterületét.

A következőkben részletesebben is bemutatom a térkép tematikáját.

A kartográfiai alap egy szokványos autóstérképnek megfelelő, tartalmazza a vízhálózatot, a közlekedési vonalakat, közigazgatási határokat, településeket lakosságszám szerint kategorizálva. A cél az volt, hogy egy tájékoztatóra is alkalmas térképen tüntessük fel a magyarországi németiséget bemutató tematikai elemeket. A térkép nem tartalmazza az összes magyarországi települést, hanem csak azokat, amelyeknek van német elnevezése, illetve a jelenben vagy az elmúlt másfél évszázadban jelentősebb arányú volt a német nemzetiségű lakosság száma. Természetesen a térkép ezt nem csak a mai Ma-

gyarország területén tünteti fel, hanem a szomszédos államokban is megjeleníti az egykori vagy mai német nyelvterületeket, úgymint Pozsony/Pressburg és környéke, a felvidéki bányavárosok területe (az ún. Hauland), Munkács környéke, vagy a Bácska és a Bánság térképre eső részei. A szatmári sváb falvak is egységükben láthatók, melyeknek a mai Magyarországon két képviselője maradt: Vállaj/Wallei és Mérk/Merk.

A települések nevei mindig két nyelven szerepelnek (német és magyar), kivéve néhány esetben csak magyarul, ahol bár a múltban volt vagy a jelenben van jelentősebb német kisebbség, de még sincs a településnek német neve. A német településneveknek a térképen három típusát különböztettük meg, s ezeket eltérő betűtípussal jeleztük.

Az első és legnagyobb csoport a németek által lakott települések nevei. Ezek lényegében a hagyományosan német nemzetiségű területekre (elsősorban Dél-Dunántúl, az ún. Schwäbische Türkei) jellemzők, és a német elnevezések zöme itt egy a magyar településnév alapján kialakult német *nyelvjárási forma*. Ezek a névalakok lényegében csak a II. világháborút követően nyertek írásbeli formát, miután a nemzetiségi kiadványokban elkezdtek használni őket. A nemzetiségi névalak itt a hivatalos magyar név „elferdített”, az adott nyelv kiejtéséhez igazított, esetleg a népi etimológia alapján „értelmesített” változata. Így pl. *Okorvölgy* svábosan kiejtve: Ockerwee, értelmesítve: Ackerweg (der Acker= szántóföld, der Weg=út). A névalak tekintetében itt uralkodik a legnagyobb bizonytalanság, mivel az egyes kutatók más-más adatközlők alapján rögzítették a nemzetiségi nevet, amit gyakran ugyanabban a faluban többféleképpen ejtettek ki. Így például *Császártöltésnek* is több német neve van: Tschasartet, Tschasatet, Tschaiserdet, Schasartet. Ehhez hasonló példa még: *Almamellék* (Homelik, Homeli, Homelk, Homeling, Momelik), *Döbrönte* (Debrente, Dewerten, Teberten, Tebarenda, Dewerenten, Debrenten, Tewartenta, Teberenten, Dewerenten) vagy *Boldogasszonyfa* (Boldigaß, Bodigaß, Poldikaß, Poldikoß).

A második csoportba a mai magyarországi németiség számára is kevésbé ismert történeti német településnevek tartoznak. Ezeken a településeken többnyire nem él német lakosság, de a német helységneveknek több száz éves írott hagyománya van, s a magyar elnevezéstől általában független keletkezésűek. Ezek főként nyugat-magyarországi települések (pl. Abda/Brückl, Szentpéterfa/Prostrum). De természetesen az ország más részein is vannak több évszázados közismert német elnevezéssel bíró települések (pl. Buda/Ofen, Esztergom/Gran, Pécs/Fünfkirchen, Székesfehérvár/Stuhlweissenburg, Ráckeve/Rautzenmarkt...). A múltban a magyarországi térképeken, helységnévtárakban főként ez utóbbi típusú német helységnevek szerepeltek.

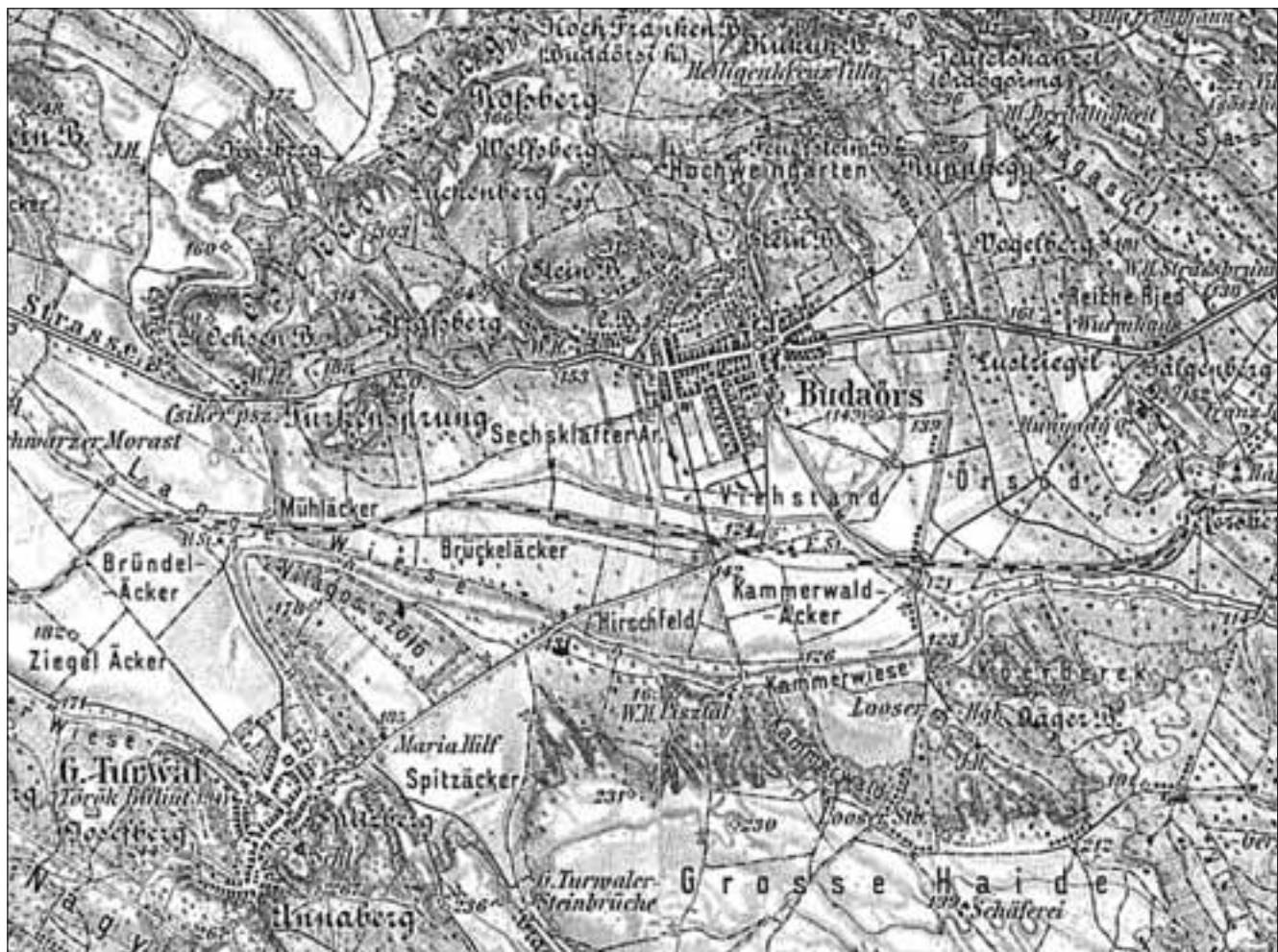
A harmadik csoport igazi kuriózum. Olyan települések német elnevezéseit is feltüntettük, ahol nem él németesség, és a múltban sem volt német település, de a környező német települések lakói saját német nyelvjárási elnevezéseket használnak ezen falvakra (pl. Perőcsény/Brintsch, Kemence/Gemets, Pilisszántó/Sandau, Kesztölc/Keschitz). Itt meg kell említenünk Pesty Frigyes munkásságát, aki már a XIX. században lejegyezte az ilyen típusú neveket (pl.: Wihát= Wiehall/Bia, Wudaers=Wudersch/Budaörs), de az 1864-65-ben összeállított kérdőíves névgyűjteménye túlnyomórészt még ma is csak kéziratban, feldolgozatlanul található. Az utóbbi két csoport német településnevei már túlnyúlnak a hazai németesség településterületén, s így a térkép névrajzi sűrűsége lényegében a németesség ún. névterületét mutatja hazánkban.

A térképen egy-két kivételtől eltekintve nem használtuk őket, de fontos említést tenni a mesterségesen alkotott német helységnevekről is. A II. világháború után főként a hazánkából Németországba került alkalmi vagy valódi nyelvészek gyártottak előszeretettel sosem létezett, s az illető településen teljesen ismeretlen német helységneveket. Ilyenek például: Ruppertsburg (Kaposvár középkori Ropolyújvár neve alapján), Birkenheim (Berkénye, helyi sváb neve: Berkina), Maisbrünn (Mezőberény, helyi sváb neve: Berien), Falkenstein (Solymár, helyi sváb neve: Schaumar). Ez a gyakorlat a rossz emlékü Bach-korszakot idézi fel, amikor is a nevek germanizálása jegyében olyan szörnyűségek születtek, mint például Hajdúböszörmény=Wütender Armenier (szó szerint: bőszi örmény). Ezeket a neveket (mint a hasonló magyar példaként közismert Istókhalm=Stockholm formulát is) legfeljebb az egyéni nyelvi leleményesség szellemes megnyilvánulásának lehet tekinteni, de *semmiképpen sem hiteles nemzetiségi helységneveknek* (Kálmán Béla: A nevek világa). *Véleményem szerint valódi nemzetiségi helységneveknek a történelmi forrásokból igazolható régi idegennyelvű nevek és ma a nemzetiségi lakosság körében használt élőnyelvi alakok tekinthetők.*

Ez utóbbi volt a német névalakok kiválasztásánál a fő rendező elv. A térkép névrajzi szerkesztésének ez volt a legnehezebb része. A fenti példák is mutatták, hogy sok esetben egy településnek igen sok német elnevezése

Schuth János, a Neue Zeitung főszerkesztője bemutatja a térképet

fordul elő a forrásokban, de mivel a térképen helyhiány miatt egy településhez csak egy német nevet lehetett megadni, ezért ki kellett választani a leghelyesebbnek vélt alakot. A térkép ilyen módon megpróbálta rendezni a magyarországi német helységnévanyagot, vagyis inkább egy kiindulási alapot ad a munka folytatásához.

Térképünkön néhány esetben (a teljesség igénye nélkül) egy településnek több német elnevezését is feltüntettük, mint pl.

a.) Gyönk-Jink/Jenk, Várgesztes-Geschitz/Geßtitz (egymástól eltérő nyelvjárási formák),

b.) Nógrád-Neograd/Nauraden, Neszmély-Langendorf/Nesmiel, Bakonygyirót-Gerisdorf/Jierot (itt különbözik a nyelvjárási és a történeti forma),

c.) Szigetszentmárton-Sankt Martin/Simmartin, Lókút-Roßbrunn/ Lokut (ezekben az esetekben más szerepel a nemzetiségi helységnévtáblán, mint ami a helyi nyelvjárási alak)

d.) Szigetújfalu-Ujfluch/Inselneudorf, Baja-Baje/Frankenstadt (ezek egyedi esetek, ahol a nyelvjárási forma mellett a mai nemzetiségi sajtóban elterjedt a település mesterséges német neve, s így az nem volt elhagyható).

A német névanyag forrásául számos különböző munka szolgált.

Térképész lévén fontos kiemelnem a régi atlaszokat, térképeket. Már az első önálló Magyarország-térképen (Lázár deák térképe, Ingolstadt, 1528) is találunk kettős

helységnév-megírásokat: német/latin (Pécs: Funff Kirchen/Quinque Ecclesiae/Sopianae, Szombathely: Stainmanger/Sabaria), német/magyar (Oedenburg/ Sopronium) és magyar/német (Magyaróvár: Owar/ Altenburg) változatokat. Az egykori Nándorfehérvárnak (Belgrád) négy különböző nevét is tartalmazza a térkép: Krichschweyszburgk/Alba Graeca/Nonderalba/ Taururum. Lázár deák térképét követően és annak alapján Wolfgang Lazius készített Magyarországról 1566-ban egy részletesebb térképet, amelyen újabb kettős megírások is olvashatók, mint például: Chronfeld/ Kelemfewde (Kelenföld), Saruar/Rotethurn (Sárvár), Vizegrad/Plintenburg (Visegrád). Érdekes, hogy egy német tájnév is feltűnik: Schiltperg/Verthes (Schildgebirge/Vértes).

Külön említést érdemel a Zsámbóky János által 1566-ban kiadott Lázár-féle térkép. A térkép jobb szélén egy háromnyelvű (magyar/német/latin) helynévtár van, mely hatvan erdélyi földrajzi nevet tartalmaz (pl. Nagbanya/New Stättl/Riuuli domin, Kolosuar/Clausnburg/Claudipolis, Maros/Märisch/Marysus fl.). A hazai térképi névanyag történetében ez tekinthető az első többnyelvű helynévtárnak.

A nemzetiségi (főként német) helységnevek térképi használatának történetében kimagasló jelentőséggel bír két atlasz: Korabinszky János Mátyás „Atlas Regni Hungariae”-ja (1804) és Görög Demeter „Magyar Átlás”-a (1811), valamint egy nagyszerű térkép: Lipszky János „Mappa Generalis”-a (1806).

Az 1898. évi IV törvénycikk életbe lépése után – amely kimondta, hogy Magyarországon ezentúl minden községnek csak egy hivatalos neve lehet – lassan eltűntek a térképekről a nemzetiségi elnevezések. Legtovább a katonai térképeken éltek a német helységnevek, hiszen a katonai térképészet a Monarchia felbomlásáig a bécsi udvar fennhatósága alatt volt. Ezt illusztrálja a mellékelt fekete-fehér térkép (Budaörs és Törökbálint környékéről), amely egy 1: 75 000 méretarányú katonai térképszelvény részlete az I. világháború előtti évekből.

Alapvető források voltak a magyarországi helységnevtárak 1773-tól napjainkig. Az első helységnevtár, amely Magyarország valamennyi települését és azok legfontosabb adatait összeírta, az 1773-ban elkészült *Lexicon universorum Regni Hungariae locorum*. Ebben közlik a települések latin, magyar, német illetve szláv vagy román elnevezéseit is. Ez a gyakorlat a későbbi helységnevtárakban (Bél Mátyás 1779, Korabinszky 1786, Vályi 1796, Lipszky 1808, Fényes 1851. Hosszú időre az 1902. évi helységnevtár volt az utolsó, amely még tartalmazta a nemzetiségi helységneveket. A Központi Statisztikai Hivatal legújabb helységnevtárai (1995., 2003.) újra közlik a nemzetiségi névalakokat, pontosabban a nemzetiségi helységnevtáblán feltüntetett neveket.

Számos német helységnevégyűjtemény is megjelent már, amiket figyelembe vettünk a munka során: Viktor Lug: *Deutsche Ortsnamen in Ungarn* (1917), Ungarländisch-deutsches Ortslexikon (Anton Tafferner, 1977), Donauschwäbisches Ortsnamenbuch (1980), *Deutscher Kalender* 1989, *Deutsche Ortsnamenliste des Demokratischen Verbandes der Ungarndeutschen* (Manuskript, 1988)

A nyelvjárási alakok fő forrásai a különböző megyei földrajzinévgyűjtési kötetek voltak: A Csepel-sziget helynevei (1982), Baranya megye földrajzi nevei I-II. (1982-83), Komárom megye földrajzi nevei (1985), Tolna megye földrajzi nevei (1982), Vas megye földrajzi nevei (1982)...

Az egyéb néprajzi, nyelvészeti munkák közül ki kell emelni Claus Jürgen *Hutterer* munkáit, pl.: *Das ungarische Mittelgebirge, Ungarndeutsche Studien*, de alapvetőek a következők is: *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen*, Elmar Moor: *Westungarn im Mittelalter im Spiegel Der Ortsnamen* (1936), Elmar Schwartz: *A nyugatmagyarországi német helységnevek* (1932), Fritz Zimmermann: *Historisch-etnographische Analyse... Westungarns* (1974), Johann Weidlein: *Die Schwäbische Türkei* (1980)

A legutóbbi évtizedekben megjelent történeti jellegű helységnevégyűjtemények is mind tartalmazzák a német neveket is: Gyalay Mihály: *Magyar közigazgatástörténeti helységnevélexikon* (1997), Lelkes György: *Magyar helységnevév azonosító szótár* (1998), Hajdú-Moharos József: *Magyar Településtár* (2000)

A német helységneveken kívül természetesen még sok más információ is található a térképen a magyarországi németiségről.

Aláhúzással jelöltük azokat a településeket ahol a 2002. évi önkormányzati választások során *német kisebbségi önkormányzatok* alakultak. Kettős aláhúzással a *települési német önkormányzatokat*, egyszeri aláhúzással a *települési ön-*

kormányzat mellett megalakult *német kisebbségi önkormányzatokat*.

A térkép feltünteteti továbbá a 2001. évi népszámlálásnak a nemzetiségi hovatartozásra vonatkozó adatait mind az anyanyelv mind a nemzetiség viszonylatában. A német nemzetiségű lakosság arányát az egyes települések közigazgatási területének *színezésével*, a német anyanyelvűek arányát pedig a *településkarikák színezésével* jelentítettük meg négy kategóriába sorolva. Az erősebb színek jelzik a németiség nagyobb arányát. A településkarikák esetén van egy ötödik kategória is, amely azokat a településeket emeli ki, ahol a 2001. évi népszámlálás nem mutatott ki német anyanyelvű lakosságot, de az 1941. évi népszámlálás szerint még 10% feletti volt a németek aránya. Így a térképen jól tükröződik a magyarországi németiség hagyományos településterülete, amely a II. világháborút követő kitelepítések révén erősen lecsökkent.

A népesebb városokban a németiség százalékos aránya csekély, de ugyanakkor ez egyben jelentősebb számú német polgárt is takarhat. Ezért a városok esetén a német anyanyelvűek és nemzetiségűek létszámát abszolút értékben is feltüntettük. Pl. Pécs/Fünfkirchen esetében az alig 1%-os arány az egyik legnépesebb magyarországi német közösséget takarja 1751 fő német anyanyelvű és 3039 fő német nemzetiségű lakossal.

Fontos elemei a térképnek a német nemzetiségű lakosság *kulturális és oktatási intézményeit* megjelenítő *kék jelek*, amelyek ily módon egy adott település németiségének az életképességét is tükrözik. „M” betű jelzi a német énekkarokat, zenekarokat, táncsoportokat, „B” betű a nemzetiségi oktatási intézményeket, „V” betű pedig az egyesületeket, klubokat.

A főterkép mellett két fontos melléktérkép is található: egy Budapest térkép a város német városrészneveivel, illetve egy domborzati térkép az ország nagyobb német táj- és vízneveivel.

A térképhez külön *névmutató füzet* tartozik. Ebben a térkép teljes névanyaga visszakereshető mind a magyar, mind a német elnevezéseik szerint, sőt a német nevek közül számos olyat is megtalálni a névmutatóban, amely a térképen helyhiány miatt nem volt feltüntethető. Így ez a névmutató a magyarországi német településnévanyag eddigi legteljesebb összefoglalójának is tekinthető. Külön mutatók tartalmazzák a településneveket, a budapesti városrészneveket, a tájneveket illetve a vízneveket.

A füzetben a névmutatón kívül rövid leírás található a magyarországi németek történetéről, jelképeiről és egy címlista az országos jelentőségű magyarországi német intézményekről.

Végül egy rövid statisztikai összefoglaló: *a térkép 1240 magyarországi települést tartalmaz, amelyek közül 870 önálló település (ez az összes hazai települések egynegyede!) és 370 pedig településrész. Ez utóbbiak nagy része (mintegy 140!) budapesti városrész. Az 1240 település közül 950-nek van német elnevezése is. A német nevek mintegy 70%-a élő, nyelvjárási névalak, 30%-a pedig ma kevésbé ismert történeti megjelölés.*

Sasi Attila
térképész